

**Magdalena Ślusarczyk**

**Uniwersytet Jagielloński, Kraków**

## **MIGRACJE RODZICÓW, MIGRACJE DZIECI – WYZWANIA DLA INSTYTUCJI OPIEKUŃCZYCH, POMOCOWYCH ORAZ EDUKACYJNYCH**

### **Abstract**

#### **Parent and Child Migration – Challenges and Solutions for Social Support System**

According to the most recent demographic data, Poland remains a country of net emigration, with population outflows significantly higher than the numbers for the incoming flows. A high ratio of 75% of the temporary migrants has remained abroad for 12 months and longer becoming residents of immigration countries. Intensive international movements of Poles lead to changes in social relations and in family functioning and often to it temporary or permanent restructuring. They generate the full range of problems which in many cases require not just the extemporary reactions of social care institutions but the design of entire social security system to help and support families and children themselves. This article is focused on two significant challenges. First one is the situation of children whose parents (one or both) migrate and which are colloquially and stigmatizingly called Euro-orphans. The second one – connected mostly with education system – is the help for children returning to Poland and to the Polish school after a period of staying abroad.

**Key words:** families, migrant children, migration, school system

Migracje to zjawisko wielopłaszczyznowe, uwarunkowane konstelacją różnorodnych czynników: ekonomicznych, politycznych i społecznych. Budzi wiele emocji, podsycanych przez doniesienia mediów, wskazujących na ogromne ubytki ludności Polski (Okólski 2006). Akcesja Polski do Unii Europejskiej to moment, gdy migracje ostatecznie tracą swoją – wyraźną do 1989 roku, ale także w latach 90. – „okazjonalność” (Okólski 2006). Wcześniej były podporządkowane sytuacji politycznej, ograniczane przez trudności z wyjazdem, brak dostępu do rynku pracy czy możliwości trwałego osiedlenia się. Od 1 maja 2004 roku sytuacja się gruntownie zmieniła, udostępniono stopniowo zagraniczne rynki pracy, a co za tym idzie, i co z punktu widzenia podjętego zagadnienia jest szczególnie ważne, Polacy zaczęli korzystać ze swobody przemieszczenia się. Zmieniły się stopniowo kierunki napływu (osłabienie migracji transatlantyckich na rzecz migracji europejskich, Iglicka 2008; Ślusarczyk 2010), nasiliło się zróżnicowanie form i typów migracji.

Niniejszy artykuł koncentruje się na dwóch zagadnieniach związanych z dziećmi migrantów. Pierwszym z nich jest sytuacja dzieci, których rodzice (jedno lub oboje) migrują, określanych potocznie i stygmatyzująco mianem tzw. eurosierot. Drugim – związanym przede wszystkim z systemem edukacyjnym – pomoc dzieciom wracającym do Polski i polskiej szkoły po okresie pobytu za granicą.

## Skala zjawiska

Dane statystyczne potwierdzają, że w przypadku Polski nadal dominuje emigracja. Z szacunków GUS opierających się na wynikach Narodowego Spisu Powszechnego z 2011 roku wynika, że w końcu marca 2011 roku poza granicami Polski przebywało 2 mln 17,5 tys. mieszkańców. Dane skorygowane za rok 2009 i 2010 przy końcu 2011 roku pozwoliły oszacować liczbę migrantów na 2 mln 60 tys., tj. o 60 tys. więcej niż w roku 2010 (około 2 mln<sup>1</sup> Slany, Ślusarczyk 2013). Jak informują dane spisowe, najczęściej migrują ludzie w wielu 20–39 lat (około 62%), w fazie zakładania i rozwoju rodziny, ale i znajdowania swojego miejsca na rynku pracy. Jest to ważna informacja dla polityki społecznej. W części rodzin wyjeżdża jedno z rodziców lub oboje, a dzieci pozostają w Polsce, w innych przypadkach wyjeżdżają całe rodziny i istotny jest ich ewentualny powrót. Sposób gromadzenia danych pozbawia nas niestety możliwości wglądu w migracje dzieci wyjeżdżających z rodzicami. Możemy tylko pośrednio wnioskować, że około 5% osób migrowało z dziećmi w wieku od 13–19 lat (Slany, Ślusarczyk 2013). Badania w celu oszacowania liczby dzieci, których jedno z rodziców wyjechało, były prowadzone przede wszystkim przez Ministerstwo Edukacji Narodowej w 2008 roku, ale realizowały je także instytucje pozarządowe, na przykład Fundacja Prawo Europejskie (Fundacja Prawo Europejskie 2008). W 2008 roku liczbę tzw. eurosierot szacowano na około 110 tys., ale w zależności od sposobu badania podawano też liczby znacznie wyższe, aż do 400 tys. (Slany i in. 2013)<sup>2</sup>. W 2010 roku wyniki badania zleconego przez MEN wykazały, że w całej Polsce problem dotyczy 100 tys. dzieci. W 2013 roku, gdy przeprowadzono kolejną edycję badań, okazało się, że regionalnie zmienia się nieco postrzeganie zjawiska wyjazdów rodziców przez nauczycieli w szkołach. W województwie zachodniopomorskim szacuje się obecnie, że skala problemu maleje, nauczyciele podkreślają, że dzieci te nie sprawiają większych problemów wychowawczych, a sytuacja materialna ich rodzin się znacząco poprawiła (Mizera-Nowicka 2013). Może się to wiązać z faktem, że w porównaniu z całością kraju skala migracji nie jest tam bardzo wysoka (Slany, Ślusarczyk 2013). Inaczej wygląda sytuacja na

---

<sup>1</sup> [http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/LU\\_infor\\_o\\_rozm\\_i\\_kierunk\\_emigra\\_z\\_polski\\_w\\_latach\\_2004\\_2011.pdf](http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/LU_infor_o_rozm_i_kierunk_emigra_z_polski_w_latach_2004_2011.pdf) (dostęp: 18.10.2013).

<sup>2</sup> W mediach można było spotkać także szacunki 290 tys. (Domagalski 2011) oraz 400 tys. (*Rodzice za granicą...* 2012).

Opolszczyźnie, która cechuje się najintensywniejszym odpływem<sup>3</sup>. W 2012 roku Robert Rauziński wyliczył tam liczbę eurosierot na około 37 tys. (dla porównania w 2002 roku było to 33 tys.). Romuald Jończy wskazuje natomiast, że dzieci, których oboje rodzice wyemigrowali, może być około 5 tys., a w 2008 roku było to 3 tys. Natomiast liczbę dzieci, których jedno z rodziców wyjechało lub wyjeżdża, szacuje na między 30 a nawet 70 tys.<sup>4</sup> (*Eurosieroty z Opolszczyzny* 2012).

Bardzo trudne – trudniejsze niż szacowanie strumienia migracji – jest wskazanie skali powrotów. W raporcie Komitetu Badań nad Migracjami PAN szacuje się, że w latach 2008–2011 powracający stanowili od 23 do 32% ogółu emigrantów czasowych (odpowiednio w 2008 roku było to 723 tys., w 2009 – 635 tys., w 2010 – 500 tys. i w 2011 – 455 tys.), ale na przykładzie szczegółowych badań w niektórych województwach ocenia się, że odsetek ten może być wyższy. Analiza wskazuje, że zarówno w liczbach absolutnych, jak i proporcjonalnie do wielkości emigracji strumień migracji powrotnych mała, choć eksperci spodziewali się jego nasilenia ze względu na kryzys ekonomiczny (Slany i in. 2013).

## Debata o dzieciach migrantów

W analizie konsekwencji migracji rodzicielskich dla dzieci możemy wyróżnić dwa dominujące sposoby wyjaśniania sytuacji rodzinnej i wychowawczej dzieci migrantów. Najszerzej można je podzielić na modele deterministyczne i indeterministyczne, ponieważ kluczowa w nich jest nieuchronność (lub jej brak) wystąpienia określonych, negatywnych skutków wyjazdu rodziców. Modele deterministyczne (por. m.in. Boćwińska-Kiluk, Bielecka 2008; Czykwin 2009; Domaszczuk 2004; Kozak 2010; Gabryś 2009; Młyński, Szewczyk 2012; Piekut-Burzyńska 2013) traktują tę sytuację jako bliską lub równą patologii ze względu na ryzyko rozpadu rodziny, zaburzenia więzi rodzinnej oraz wystąpienia problemów psychologiczno-pedagogicznych u dzieci. Właśnie w ramach tego dyskursu w debacie medialnej wprowadzono i rozpropagowano pojęcie „eurosierot”. Określenie to wyprowadza się z pojęcia „sieroctwa społecznego”, przy czym należy podkreślić, że te dzieci sierotami nie są, znacząca część wyjazdów to migracja jednego z rodziców lub naprzemienna (Kolankiewicz 2008: 81; Szczygielska 2013; Walczak 2008a: 159). Charakterystyczne jest tu prowadzenie dyskursu „z góry”, bez uwzględnienia (albo zakładając, że nie ma to znaczenia) perspektywy migrantów, rodziców i dzieci (por. np. sposób analizy w raporcie *Eurosieroctwo* – Fundacja Prawo Europejskie 2008). Nawet broniący migrantów nie starają się w tym kontekście wejść w sytuację rodzin, a raczej wskazują na zewnętrzne determinanty wyjazdu, oskarżając państwo polskie o zaniedbania w sferze polityki gospodarczej i społecznej (Ur-

<sup>3</sup> 12,3%, przy liczeniu udział migrantów z danego województwa w stosunku do ogólnej liczby ludności w danym województwie w wieku 15 lat i więcej (Slany, Ślusarczyk 2013).

<sup>4</sup> Różnica wynika z uwzględnienia wyjazdów krótszych, na kilka miesięcy w roku lub ich pominięcia.

bańska 2009). Ta perspektywa pomija postrzeganie rodziny jako kooperującej grupy, analizuje konsekwencje wyjazdu wyłącznie z perspektywy nieobecni rodzice – porzuczone dzieci, ignorując, a nawet kwestionując (por. Sołtysiak 2009) znaczenie poszerzonej rodziny (Walczak 2008a za: Giza-Poleszczuk 2007). Niestety pojęcie to zostało mocno nagłośnione i przyjęte zwłaszcza w dyskursie prasowym i internetowym, ale też w pracach o charakterze naukowym czy raportach instytucji państwowych. W *Biuletynie Informacyjnym Rzecznika Praw Dziecka* (2008: 1) znajdujemy następującą definicję: „Mianem eurosieroctwa psychologowie określają zjawisko pozostawiania w kraju dzieci przez rodziców wyjeżdżających za granicę (...), ponieważ ich zdaniem dzieci pozbawione stałego kontaktu nawet z jednym z rodziców czują się jak sieroty”. Mniej deterministyczną i stygmatyzującą definicję przyjmuje Ministerstwo Edukacji Narodowej: „(...) przez pojęcie tzw. eurosieroctwa należy rozumieć sytuację, w której emigracja zarobkowa rodziców/rodzica powoduje zaburzenie podstawowych funkcji rodziny, takich jak zapewnienie ciągłości procesu socjalizacji, wsparcia emocjonalnego dziecka i transmisji kulturowej”. Ta definicja pozwala na wprowadzenie do dyskusji pytania, czy wyjeżdża jedno z rodziców, czy oboje, jak długo trwa rozłąka i jak długie są okresy nieobecności rodzica/rodziców migrujących. W przypadku wyjazdu i matki, i ojca ważne jest też, czy opieka będzie sprawowana przez dalszą rodzinę (najczęściej dziadków), czy dziecko zostanie umieszczone w placówce opiekuńczo-wychowawczej.

W indeterministycznym postrzeganiu migracji zakłada się, że skutki wyjazdów zależą od splotu czynników ryzyka (także związanych z osobowością dziecka) i zasobów środowiskowych (Boćwińska-Kiluk, Bielecka 2008). Postuluje się tu traktowanie okresu migracji niekoniecznie jako z założenia kryzysowego, ale jako etapu rodzinnej biografii (Danilewicz 2010), który może być ukształtowany na różne sposoby i w zależności od tego przynieść odmienne konsekwencje (Kawczyńska-Butrym 2009). Rodzina pojmowana jest tu szeroko, obejmując nie tylko rodziców i dzieci, ale także dziadków, a nawet rodzeństwo czy dalszych krewnych<sup>5</sup>. W takim kontekście skutki wyjazdu zależą od relacji w rodzinie, więzi rodzinnych, działań rodziców czy percepcji postaw wychowawczych rodziców przez dzieci (Kozdrowicz, Walczak 2008a; Walczak 2010) – nie muszą być koniecznie negatywne, choć są trudne i raczej niekorzystne rozwojowo (Danilewicz 2006; 2010; 2012; Gromadzka 2008; Korczyńska 2000). Dystans geograficzny wpływa oczywiście na możliwości udzielania wsparcia, nie oznacza jednak koniecznie jego utraty. Bardzo ważne jest też, ile będzie trwała nieobecność rodzica lub rodziców. Wreszcie niezbędne jest postawienie pytania o samą rodzinę i relacje w niej panujące. Problemy związane z wyjazdem są niekoniecznie autonomiczne, ale bardzo często powiązane z sytuacją rodziny także przed migracją. Wymiarem, który również należy uwzględnić, są postawy wychowawcze rodziców i stopień, w jakim rodzice liczą się ze zdaniem dziecka. Ewa Kozdrowicz i Bartłomiej Walczak (2008a) wyróżniają na-

---

<sup>5</sup> Dla porównania w modelach deterministycznych, a szczególnie w dyskursie eurosieroctwa stosuje się perspektywę bardzo indywidualistyczną, wszelką odpowiedzialność lokując w rodzicu, zwłaszcza matce, jak gdyby rodzina była zawieszona w społecznej próżni (Urbańska 2009).

stępujące typy postaw wychowawczych: kochającą, ochraniającą, wymagającą, odrzucającą i liberalną. One również mają wpływ na to, w jaki sposób problem migracji zostanie wprowadzony do rodziny i jak zostanie rozwiązany, a także jaki będzie udział dzieci w podejmowaniu decyzji i planowaniu życia migracyjnego rodziny. Nadużyciem byłoby jednak przyjmowanie tylko jednego czynnika jako w pełni wyjaśniającego daną sytuację.

## Problemy dzieci związane z wyjazdami rodziców

Rodziny migracyjne stają w obliczu specyficznej sytuacji wychowawczej i skala skutków wyjazdu będzie zależeć od tego, w jaki sposób sobie z nią poradzą. Podstawowym problemem jest niewątpliwie nieobecność rodzica/rodziców w codzienności dzieci, przez co samo życie codzienne wymaga reorganizacji i nowego podziału obowiązków. Zmienia się rytm życia rodziny, dzieląc się na okresy obecności i nieobecności rodzica, co może się wiązać z brakiem stabilizacji i ciągłości w wychowaniu. W najtrudniejszych sytuacjach wyjazd prowadzi do rozpadu rodziny, czy to formalnego, czy nieformalnego, ale faktycznego (Becker-Pestka 2012; Krasnodębska 2008).

U dzieci z rodzin migracyjnych mogą się pojawić problemy w każdej sferze ich życia: emocjonalnej, poznawczej i behawioralnej. Dzieci migrantów muszą same dla siebie znaleźć wyjaśnienie decyzji rodzinnych i zbudować relację z nieobecnym rodzicem. Ich zachowania oscylują pomiędzy hiperaktywnością a izolacją, a więc zamknięciem się w sobie (Kostrubiec 2009). Mogą się pojawić też zachowania agresywne, szczególnie w okresie nauki w gimnazjum (Miłkowska 2009), czy autoagresywne. Poczucie osamotnienia i tymczasowości może sprzyjać poszukiwaniu grup, w których dziecko może odzyskać poczucie bezpieczeństwa lub przynależności (nawet złudne), stąd zwiększone ryzyko związania się z tzw. nieodpowiednim towarzystwem, środowiskami patologicznymi czy nawet wejścia w grupy typu sekt (Pikuła 2009). Innym sposobem poradzenia sobie z sytuacją jest sięgnięcie po środki psychoaktywne, picie alkoholu, wczesna inicjacja seksualna (głównie jako poszukiwanie bliskości) czy nawet – chociaż zdecydowanie rzadziej – zachowania dewiacyjne i kryminalne (Boćwińska-Kiluk, Bielecka 2008; Kozerańska 2008; Radochoński 2000; Walczak 2008b). W przypadku zamknięcia się w sobie do najbardziej skrajnych reakcji należą: depresja, okaleczanie się czy próby samobójcze. Do zjawisk niekorzystnych, aczkolwiek nieco innego rodzaju, zaliczymy też (nieraz konieczne) przejmowanie ról dorosłych (Kolaniewicz 2008; Młyński, Szewczyk 2012), wymuszoną przedwczesną dojrzałość i skrócenie dzieciństwa, aczkolwiek równocześnie wskazuje się, że jest to pozytywny mechanizm adaptacji dziecka do nowej sytuacji<sup>6</sup>.

<sup>6</sup> Do takich mechanizmów należy też przyjmowanie strategii zadaniowych (rozmowy z przyjaciółmi o problemie i wspólne szukanie rozwiązań, nauka, rozmowa z rodzicami, czytanie książek i poszukiwanie w nich rozwiązań, wizyta u psychologa, Piekut-Burzyńska 2013).

Dzieci migrantów mają także problemy w szkole. Wskazuje się na problemy z koncentracją, zaniedbania szkolne, słabsze wyniki w nauce, absencję na zajęciach szkolnych i wagarowanie, zaburzenia koncentracji czy obniżenie motywacji do nauki (Boćwińska-Kiluk, Bielecka 2008; Walczak 2008b; 2010), utratę zainteresowań lub ich częste zmienianie, problemy ze stosowaniem się do reguł szkolnych, agresja w stosunku do innych uczniów i/lub siebie samego.

## Jak pomóc?

W 2008 roku, gdy problem dzieci migrujących rodziców się pojawił i został nagłośniony, zwracano uwagę, że o ile świadomość problemu jest, o tyle skala wiedzy i działań jest zdecydowanie niewystarczająca i obejmują one tylko niewielką część potrzebujących (Walczak 2008b). Obecnie problem migrantów i ich dzieci jest podejmowany zarówno przez ośrodki pomocy społecznej i centra pomocy rodzinie, jak i z ramienia władz szkolnych przez kuratoria, ośrodki doskonalenia nauczycieli (do aktywnych należy tu m.in. Regionalny Ośrodek Metodyczno-Edukacyjny „Metis” w Katowicach) oraz same szkoły. Formy pomocy to przede wszystkim publikacje poradnikowe związane z zagadnieniem migracji<sup>7</sup>, szkolenia i konferencje<sup>8</sup>. Szkoły natomiast w mniej lub bardziej formalny sposób konstruują procedury postępowania, część z nich ma już sprawdzone sposoby obejmujące:

- diagnozę środowiska rodzinnego ucznia przez wychowawcę, a następnie systematyczny monitoring sytuacji życiowej uczniów;
- w przypadku uzyskania informacji o wyjeździe rodzica/rodziców za granicę i pozostawieniu dziecka bez ustanowionej opieki prawnej poinformowanie o tym fakcie dyrektora, psychologa i pedagoga szkolnego;
- współpracę wychowawcy z dyrektorem, psychologiem szkolnym, aby określić rodzaj wsparcia, jakiego potrzebuje uczeń ze strony szkoły bądź innych instytucji wspierających;
- w miarę możliwości organizacja lub koordynacja pomocy;
- w przypadku kiedy uczeń stwarza problemy wychowawcze, nie realizuje obowiązku szkolnego, nie wypełnia obowiązków ucznia poinformowanie na wniosek wychowawcy lub pedagoga szkolnego Sądu Rodzinnego i Nieletnich, Policji, MOPS

---

<sup>7</sup> Np. E. Kozdrowicz, B. Walczak, *Szkoła wobec mobilności zawodowej rodziców i opiekunów. Niezbędnik nauczyciela*, Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej, Warszawa 2008b; lub D. Krok, P. Landwójtowicz, B. Balicka-Błagitka (red.), *Razem, ale osobno. Poradnik dla osób doświadczających problemów spowodowanych migracją zarobkową*, Diecezjalna Fundacja Ochrony Życia i Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej w Opolu, Opole, materiały na stronie Warmińsko-Mazurskiego Ośrodka Doskonalenia Nauczycieli, <http://www.wmodn.olsztyn.pl/artykuly/24/osamotnione-dziecinstwo.html> (dostęp: 10.09.2014).

<sup>8</sup> Przykładowo *Dziecko rodziców migrujących zarobkowo* zorganizowana przez MEN i Wielkopolskiego Kuratora Oświaty we wrześniu 2011 r., konferencje Regionalnego Ośrodka Metodyczno-Edukacyjnego „Metis” w Katowicach czy ROPS w Opolu (29–30.09.2011).

i PCPR; podobnie w sytuacji gdy opiekun prawny nie wywiązuje się ze swoich obowiązków<sup>9</sup>.

Opisana procedura stanowi spójną całość, część szkół stosuje tylko niektóre z rozwiązań. Najważniejszym elementem jest wypraktykowanie w razie konieczności współpracy pomiędzy różnymi instytucjami, tak by pomoc miała charakter systemowy. Warto włączyć tu także parafie i organizacje pozarządowe, tak aby udzielana pomoc była jak najefektywniejsza (Krok 2011). W badaniach zwrócono bowiem uwagę, że o ile część instytucji zbiera dane, także stara się udzielać wsparcia czy pomocy, o tyle wciąż często brak jest koordynacji międzyinstytucjonalnej, przez co trzeba wykonywać tę samą pracę lub brakuje informacji o problemie (*Raport. Szkoła i opiekunowie wobec eurosieroctwa w województwie kujawsko-pomorskim* 2010).

Ważnym aspektem jest podkreślanie (jeżeli jest możliwość kontaktu z rodzicem/rodzicami przed wyjazdem) znaczenia właściwego uregulowania opieki prawnej i konsekwencji braku tegoż. O ile bowiem w przypadku gdy posiadają ją oboje rodzice, a jedno z nich wyjeżdża, to formalnie dalej oboje są odpowiedzialni, ale uprawnienia i obowiązki realizuje rodzic pozostający w kraju. Jeżeli wyjeżdża rodzic, któremu wyłącznie przysługuje władza rodzicielska, koniecznością jest sądowe ustanowienie prawnego opiekuna i czasowe zawieszenie władzy rodzicielskiej rodziców ze względu na przemijającą przeszkodę i ustanowienie prawnego opiekuna (art. 149 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego). Żadne inne sposoby przekazania opieki, w tym umowy cywilnoprawne, nie są możliwe (Szczygielska 2013; Zielińska 2008). Z różnych powodów – braku świadomości, ale też obaw przed negatywnymi ocenami – część rodziców tę sprawę zaniedbuje. Trudności pojawiają się przy koniecznej zgodzie na leczenie, ale są regulacje, które pozwalają udzielić pomocy bez zgody opiekunów, za zgodą opiekuna faktycznego, a w części przypadków potrzebna będzie wtedy zgoda sądu opiekuńczego<sup>10</sup>). Natomiast zaniedbanie wyznaczenia opiekuna prawnego powoduje ogromne problemy w sferze edukacji dziecka. Ustawa o systemie oświaty (*Ustawa z dnia 7 września 1991 roku...* 2004) wyłącznie rodzicom i opiekunom przyznaje prawo zapisania dziecka do przedszkola i szkoły, zgłoszenie go na lekcje religii lub etyki (art. 12) czy zgłoszenie na egzaminy w języku mniejszości (art. 13). Tylko im przysługuje prawo do uzyskania informacji o dziecku, o udzielaniu mu wsparcia psychologiczno-pedagogicznego, wydawanie opinii czy nawet wyrażenie zgody na wycieczkę szkolną. Szkoła ma prawo występować do sądu opiekuńczego, ale dodatkowo utrudnia to sytuację dziecka. Jak dotąd poza akcjami informacyjnymi nie znaleziono rozwiązania tego problemu. Kontrowersyjna była propozycja obowiązkowego ustanowienia opiekuna prawnego przy wyjeździe rodzica (trudności z wyegzekwowaniem), podobnie różne są opinie na temat będącej wciąż w toku propozycji zmiany Kodeksu rodzinnego i opiekuńcze-

<sup>9</sup> Przykładem szkoły realizującej całą procedurę jest Zespół Szkół im. Adama Mickiewicza w Bielsku Podlaskim, <http://www.zs-mickiewicz.szkolnastrona.pl/index.php?p=m&idg=zt,46,55> (dostęp: 10.09.2014).

<sup>10</sup> Ustawa o zawodzie lekarza i lekarza dentystry z dnia 5 grudnia 1996, Dz.U. z 2011 Nr 277, poz. 1634, Art. 32, ust. 2, 3, 8, Art. 34, ust. 3.

go i wprowadzenia instytucji patrona, który byłby wyposażony w niezbędne w danej sytuacji uprawnienia i obowiązki z zakresu reprezentacji dziecka, zarządu jego majątkiem oraz kierowania i wychowania<sup>11</sup>. O ile nie budzi zastrzeżeń założenie, że taką osobę wskazywaliby rodzice, o tyle obawy migrantów budzi propozycja, by patron musiał być zatwierdzony przez gminę (Domagalski 2011).

Zasadniczo celem działań pomocowych i główną rekomendacją pozostają działania na rzecz wsparcia i integracji rodziny, tak by nie trzeba było stosować ostatecznego instrumentu – przekazanie dziecka pod pieczę zastępczą. Tym, co wciąż pozostaje do zrobienia, jest po pierwsze możliwie szerokie informowanie zarówno o kosztach migracji, jak i formach pomocy. Po drugie, są wspomniane już działania na rzecz uczenia pomocy systemową, spójną, łączącą możliwości państwa, samorządów i środowisk lokalnych. I wreszcie trzecie wyzwanie to rozpowszechnienie stosowanych rozwiązań i dobrych praktyk. Część z działań przedstawionych w tym artykule siłą rzeczy ma ograniczony zasięg – do uczestników konferencji czy pracowników, uczniów i ich rodziców w danej szkole, podczas gdy w innych rozwiązaniach będzie się poszukiwać, dopiero gdy problem się pojawi.

## Trudne powroty

Drugą sferą polityki oświatowej związanej z migrantami jest zagadnienie dzieci reemigrantów. Kwestia migracji powrotnych powinna być, zdaniem wielu badaczy, przedmiotem osobnej polityki państwa (van Gendt Rien 1977; King 2000), jednakże często staje się częścią działań koniunkturalnych, gdyż przy korzystnej sytuacji gospodarczej pojawiają się zachęty do powrotu, a w przypadku recesji temat przestaje być politycznie korzystny.

Problemem, który przez dłuższy czas – nawet w okresie, gdy państwo polskie głośno zachęcało do powrotu – miało niewielkie odzwierciedlenie w polityce państwa, było szkolnictwo. Uczniowie – reemigranci nie są grupą jednorodną i ze względu na zróżnicowanie doświadczeń i różny poziom kompetencji językowych wymagają wsparcia różnego rodzaju. Postawienie właściwej diagnozy poziomu umiejętności i sprawności językowych w odniesieniu do procesu uczenia się staje się więc ważną sprawą. Niemniej istotne jest określenie poziomu wiedzy i umiejętności z poszczególnych przedmiotów szkolnych oraz wskazanie ewentualnych różnic programowych.

Przy uruchamianiu programu „Masz PŁan na powrót?” (pod koniec 2008 roku)<sup>12</sup> planowano, że dla dzieci reemigrantów będą wprowadzane specjalne programy adaptacyjne ułatwiające im wejście w system polskiej szkoły: „To dzieci o specjalnych potrzebach edukacyjnych. Dlatego nowa ustawa o oświacie, która obecnie<sup>13</sup> jest w Sej-

---

<sup>11</sup> Por. <http://bip.kprm.gov.pl/kpr/form/r838,Zalozenia-do-projektu-ustawy-o-zmianie-ustaw-Kodeks-cywilny-Kodeks-postepowania-.html> (dostęp: 10.09.2014).

<sup>12</sup> [powroty.zielonalinia.gov.pl/Dzial-Powroty-4924](http://powroty.zielonalinia.gov.pl/Dzial-Powroty-4924) (dostęp: 10.09.2014).

<sup>13</sup> Wypowiedź dotyczy roku 2009.



mie, przewiduje, że uczniowie wracający z emigracji mają prawo przez 12 miesięcy korzystać z dodatkowych zajęć wyrównawczych. Wspieramy także sieć polskich szkół za granicą” (wiceminister edukacji Krzysztof Stanowski w latach 2007–2010, za: Dzięgiel 2009), ale nie przeznaczono na to wszystko żadnych dodatkowych środków. Sprawa znalazła się więc w gestii gmin i powiatów, a najczęściej zależała od dobrej woli dyrektorów szkół i nauczycieli. Rodzice zgłaszali, że wielu nauczycieli nie daje dzieciom okresu ulgowego, by mogły nadrobić ewentualne braki czy też po prostu różnice. Z tego możemy przywołać przykładowo wypowiedź nauczycielki przytoczoną przez matkę ucznia: „Chciała pani wyjeżdżać, to teraz musi pani ponieść konsekwencje” (Klinger 2009)<sup>14</sup>. Emigrantów oburzały także ostrzeżenia, iż jeśli nie będą opłacać korepetycji lub douczać dzieci na własną rękę, to będzie ono prawdopodobnie powtarzać klasę. Problemem był i jest wysoki koszt formalności, tłumaczenia i nostryfikacji świadectw.

Obecnie, gdy migracje, reemigracje i ponowne wyjazdy stały się już znaną częścią polskiego krajobrazu społecznego, pojawienie się w szkole polskiego dziecka wracającego z zagranicy zostało formalnie uregulowane. Szkoła ma obowiązek przyjąć dziecko. W przypadku szkół wyższego szczebla decyzja leży w gestii dyrektora, w szkołach niższych ważne jest zamieszkanie w rejonie. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 31 sierpnia 2010 roku z późn. zmianami w sprawie organizacji kształcenia dzieci obywateli polskich czasowo przebywających za granicą (Dz.U. Nr 170, poz. 1143) zakłada, że oprócz cudzoziemców pomoc w nauce języka polskiego mogą uzyskać także uczniowie będący obywatelami polskimi, podlegający obowiązkowi szkolnemu lub obowiązkowi nauki, którzy nie znają języka polskiego albo znają go na poziomie niewystarczającym do korzystania z nauki. Pomoc w dodatkowym nauczaniu języka polskiego tym uczniom może być udzielana maksymalnie przez okres 12 miesięcy, w razie potrzeby można wnioskować o przedłużenie. Indywidualnie lub w grupach mogą być też prowadzone zajęcia wyrównawcze z innych przedmiotów.

Ważne wydaje się jednak zwerbalizowanie, że umiejętności językowe to najważniejsza sprawa, ewentualne różnice programowe również, ale współcześnie koniecznością jest wypracowanie strategii „społeczeństwa przyjmującego” oraz że taka strategia powinna dotyczyć każdego przybywającego ucznia. Dzieci muszą się zaadaptować, ponieważ także w obrębie szkoły dochodzi do zderzenia kultur, co – jak podkreśla Halina Grzymała-Moszyńska (Klimek-Michno 2012) – powoduje szok kulturowy. Rodzice, sami borykający się ze zmianami, nie zawsze są w stanie im pomóc czy dostrzec problem. Zmienia się nie tylko język nauki, ale i kultura organizacyjna: polska szkoła jest hierarchiczna, część zachodnich systemów oświatowych od dawna przyjęła już inny model, różne są też sposoby pracy, w naszym przypadku wciąż formą dominującą jest praca indywidualna, a grupowa (charakterystyczna np. dla niemieckiej szkoły) jest dodatkiem (Klimek-Michno 2012). Stąd konieczność szkolenia nauczycieli w za-

<sup>14</sup> W wersji drukowanej publikacja ma wymowny tytuł: *Dziecko było w angielskiej szkole? To znaczy, że nie uczyło się wcale.*

kresie wielokulturowości, nie tylko w odniesieniu do cudzoziemców, ale też z uwzględnieniem polskich dzieci powracających z emigracji, ponieważ trzeba podkreślić, że w przypadku polskich uczniów tzw. powracających nie zawsze *de facto* mamy do czynienia z powrotem, a raczej z migracją do rodzinnego kraju rodziców, do ich kraju pochodzenia czy obywatelstwa, a ich sytuacja jest podobna do dzieci cudzoziemskich. Te stwierdzenia zakładają konieczność przygotowania strategii integracji społeczno-edukacyjnej i reagowania na indywidualne potrzeby razem z ustaleniem poziomu kształcenia, a w razie konieczności zapewnienie dodatkowych zajęć językowych czy wyrównawczych. W przypadku tych drugich pojawia się wyzwanie, by nie stały się przyczyną pewnego zaklasyfikowania dziecka, włączenia go automatycznie do kategorii uczniów „słabych”, podczas gdy sprawa dotyczy raczej treści, których nie poznawało na emigracji (np. język polski, historia czy wiedza o społeczeństwie), czy badania ewentualnych zaburzeń, podczas gdy problemem są kompetencje językowe (Klimek-Michno 2012). Tego typu działania podjęto w ramach projektu Ośrodka Rozwoju Polskiej Edukacji za Granicą (ORPEG) „Otwarta szkoła”<sup>15</sup>, który ma mieć rolę punktu doradztwa on-line. Oferuje materiały, szkolenia dla nauczycieli, testy diagnostyczne umiejętności językowych i szkolnych oraz wiedzy, a także możliwość konsultacji z doradcami. W ramach projektu przygotowano także poradniki *Wracam do Polski...*, skierowane do uczniów, przybliżające system szkolnictwa, działania polskich szkół, wymagania nauczycieli i egzaminy zewnętrzne<sup>16</sup>. Ustawa o systemie oświaty i wynikające z niej Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 kwietnia 2013 roku w sprawie zasad udzielania i organizacji pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach (Dz.U. 2013 poz. 532) wskazują też „trudności adaptacyjne związane z różnicami kulturowymi lub ze zmianą środowiska edukacyjnego, w tym związane z wcześniejszym kształceniem za granicą” jako podstawę do udzielenia pomocy pedagogiczno-psychologicznej i określenia tzw. specjalnych potrzeb edukacyjnych, czy to dotyczących uzupełnienia treści, czy też organizacji i formy zajęć (np. nauczanie indywidualne).

Problem reemigrantów nie jest natomiast przedmiotem działania zbyt wielu organizacji pozarządowych. O ile w przypadku dzieci cudzoziemskich jest dość szeroka oferta pomocy, uzupełniająca działania państwa, to ta sfera jest wciąż słabo zagospodarowana. Pionierem jest tu fundacja „Sto Pociągów”, organizująca od września 2012 roku tematyczne spotkania dla reemigrantów, warsztaty powrotowe czy konkursy dla dzieci pozwalające oswoić się z życiowymi zmianami<sup>17</sup>.

Problemem pozostają środki finansowe. Wsparcie pozostaje w gestii samorządu, a więc dodatkowe zajęcia muszą być sfinansowane przez gminę. W sytuacji braku pieniędzy gminy zlecały ich wykonanie w ramach tzw. godzin karcianych, kosztem zajęć

<sup>15</sup> [www.powroty.otwartaszkola.pl/mod/resource/view.php?id=17](http://www.powroty.otwartaszkola.pl/mod/resource/view.php?id=17) (dostęp: 10.09.2014).

<sup>16</sup> <http://powroty.otwartaszkola.pl>. Powstały cztery części: Szkoła podstawowa, cz. I i II, Gimnazjum i Szkoła ponadpodstawowa (dostęp: 10.09.2014).

<sup>17</sup> <http://www.stopociagow.pl/s/index.php/psychoedukacja/dla-rodzicow/powroty-spotkania-dla-powracajacych-z-granicy> (dostęp: 10.09.2014).

dotychczasowych dla innych uczniów, kółek zainteresowań, a i tak tych godzin było niewiele (Klinger 2012). Według danych MEN w 2013 roku z 1246 uczniów, którzy trafili do szkół podstawowych, z dodatkowych lekcji polskiego korzysta 121, a z zajęć wyrównawczych – 139 dzieci. To około 10%. W przypadku gimnazjalistów było to 30 osób na 420 (Klinger 2012). Osobnym problemem są obawy rodziców o to, że aby dziecko mogło mieć dodatkowe zajęcia z języka polskiego, musi – jak już wspomniano – być stwierdzone, że jest uczniem o specjalnych potrzebach edukacyjnych. Większość osób łączy z tym terminem dzieci niepełnosprawne lub z trudnościami w nauce i boi się etykietowania swoich dzieci. Tymczasem ten termin odnosi się do różnych kategorii uczniów, także między innymi uczniów szczególnie uzdolnionych, i w założeniu nie powinien mieć wydźwięku pejoratywnego.

Wśród postulatów rodziców, którzy planują powrót lub wrócili do kraju, pozostaje jeszcze jedno rozwiązanie – zaferowanie im wsparcia w przygotowaniu do polskiej szkoły jeszcze przed przyjazdem do Polski: udostępnienie podręczników, być może wcześniejsza (w miarę możliwości) diagnoza. Samo uczęszczanie do szkoły polskiej (tam, gdzie jest taka możliwość) czy używanie języka polskiego w domu i czytanie polskich książek nie zawsze wystarczą. Niezmiennie – ale już odnoszące się do samego środowiska szkolnego – pozostają problemy związane z patologiami polskiej szkoły: rozpowszechnione ściąganie, podpowiadanie, oszukiwanie nauczyciela wraz z akceptacją tego stanu rzeczy oraz brak spójności w nauczaniu, „szufladkowanie” według poszczególnych przedmiotów czy brak systemowego indywidualnego podejścia do dzieci zarówno słabszych, jak i zdolniejszych.

## Podsumowanie

Podsumowując ostatnie kilka lat polityki migracyjnej w interesujących nas dziedzinach, możemy zauważyć, że krok po kroku pojawiają się rozwiązania. Natomiast wśród zadań na przyszłość zarysowuje się przede wszystkim tworzenie całościowego środowiskowego systemu pomocy rodzinie migracyjnej – od profilaktyki związanej z dotarciem do osób planujących wyjazd, terapii w sytuacji pojawiających się trudności w związku z powrotem z emigracji do readaptacji, czyli pomocy tym, którzy podejmują decyzję o powrocie i potrzebują wsparcia w ponownym zaaklimatyzowaniu się. Spójność i kompleksowość jest tu ważna, tak aby dobre inicjatywy nie pozostawały w próżni lub aby ich niepotrzebnie nie dublować. Istotne jest tu też reagowanie na poziomie lokalnym, aby oferować pomoc w odpowiedzi na konkretne potrzeby, a ewentualnego wsparcia udzielić jak najwcześniej.

## Bibliografia

- Becker-Pestka D., *Rodzina w obliczu migracji zarobkowej*. „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych” 2012, 1(5): 9–26.
- Biuletyn Informacyjny Rzecznika Praw Dziecka* 2008, 1–2; [http://www.brpd.gov.pl/uploadfiles/publikacje/Biuletyn\\_1-2\\_2009.pdf](http://www.brpd.gov.pl/uploadfiles/publikacje/Biuletyn_1-2_2009.pdf) (dostęp: 18.03.2014).
- Boćwińska-Kiluk B., Bielecka E., *Migracja a psychospołeczny rozwój dziecka*. „Pedagogika Społeczna” 2008, 3: 47–60.
- Czykwini E., *Odmienne konsekwencje emigracji matek i ojców dla rodzin pozostających w kraju. Prezentacja wstępnych wyników badań*. W: J. Nikitorowicz, D. Misiejuk (red.), *Procesy migracji w społeczeństwie otwartym. Perspektywa edukacji międzykulturowej*. Trans Humana, Białystok 2009: 324–336.
- Danilewicz W., *Migracje jako źródło refleksji i dylematów rodzin rozłączonych przestrzennie*. „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 2012, 1: 75–95.
- Danilewicz W., *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*. Trans Humana, Białystok 2010.
- Danilewicz W., *Sytuacja życiowa dzieci w rodzinach migracyjnych*. Trans Humana, Białystok 2006.
- Domagalski, M., *Eurosieroty potrzebują patronów w kraju*. „Rzeczpospolita”, 7.03.2011; <http://prawo.rp.pl/artukul/757946,622572-Eurosieroty-potrzuja-opieki.html?referer=redpol> (dostęp: 8.09.2014).
- Domaszuk A., *Psychologiczna analiza systemów rodzinnych mężczyzn czasowo nieobecnych*. W: A. Dakowicz (red.), *Rodzina podlaska wobec różnych wyzwań egzystencjalnych*. Trans Humana, Białystok 2004: 100–128.
- Dzięgiel A., *Uczniowie powracający z zagranicy*. Regionalny Ośrodek Metodyczno-Edukacyjny „Metis” w Katowicach, z dn. 20.08.2009; <http://www.metis.pl/content/view/777/27/> (dostęp: 18.03.2014).
- Eurosieroty z Opolszczyzny*. „Rzeczpospolita”, 8.04.2012; <http://www.rp.pl/artukul/857065.html> (dostęp: 8.09.2014).
- Fundacja Prawo Europejskie, *Eurosieroctwo*. Warszawa, Instytut Europejski, 2008; [http://www.uniaeuropejska.net.pl/index.php?option=com\\_content&task=view&id=538&Itemid=227](http://www.uniaeuropejska.net.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=538&Itemid=227) (dostęp: 18.10.2013).
- Gabryś A., *Rodzice od święta*. „Style i Charaktery” 2009, 1(8): 57.
- Gendt R. van, *Return migration and reintegration services*. OECD, Paryż 1977.
- Giza-Poleszczuk A., *Rodzina a system społeczny*. W: M. Marody (red.), *Wymiary życia społecznego. Polska na przełomie XX i XXI wieku*. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2007: 272–301.
- Gromadzka K., *Postrzeganie sytuacji rodzinnej przez migrantów przebywających w Stanach Zjednoczonych*. W: D. Lalak (red.), *Dom i ojczyzna. Dylematy wielokulturowości*. Inicjatywa Wspólnotowa EQUAL, Międzykulturowe Centrum Adaptacji Zawodowej, Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji UW, Warszawa 2008: 326–333.
- Iglicka K., *Survey Research on Legal Job Migrations from Poland to Great Britain after 1st May, 2004*. Centrum Stosunków Międzynarodowych, Warszawa 2008.
- Kawczyńska-Butrym Z., *Migracje. Wybrane zagadnienia*. Wydawnictwo UMCS, Lublin 2009.
- King R., *Generalizations from the history of return migration*. W: B. Ghosh (red.), *Return Migration. Journey of Hope or Despair?* IOM/UN, Geneva 2000.

- Klimek-Michno K., *Dzieci płaca za emigrację rodziców*. 24.12.2012; <http://www.polskieradio.pl/130/2788/Artykul/1147455> (dostęp: 3.09.2014).
- Klinger K., *Nauczyciele nie są przygotowani do pracy z dziećmi reemigrantów*. „Gazeta Prawna”, 31.05.2012; [http://serwisy.gazetaprawna.pl/edukacja/artykuly/621635,nauczyciele\\_nie\\_sa\\_przygotowani\\_do\\_pracy\\_z\\_dziecmi\\_reemigrantow.html](http://serwisy.gazetaprawna.pl/edukacja/artykuly/621635,nauczyciele_nie_sa_przygotowani_do_pracy_z_dziecmi_reemigrantow.html) (dostęp: 3.09.2014).
- Klinger K., *Szkoły nie są gotowe na powrót Polaków z Wysp*. „Dziennik.pl”, 9.01.2009; [http://www.dziennik.pl/wydarzenia/article295224/Szkoły\\_nie\\_sa\\_gotowe\\_na\\_powrot\\_Polakow\\_z\\_Wysp.html](http://www.dziennik.pl/wydarzenia/article295224/Szkoły_nie_sa_gotowe_na_powrot_Polakow_z_Wysp.html) (18.03.2014).
- Kolankiewicz M., *Dziecko w sytuacji rozłąki z rodzicami*. „Pedagogika Społeczna” 2008, 3: 81–86.
- Korczyńska J., *Indywidualne motywy okresowych wyjazdów zarobkowych za granicę w Świetle funkcjonowania rodziny*. „Polityka Społeczna” 2000, 5–6: 22–24.
- Kostrubiec B., *Sytuacja psychologiczna dziecka wobec migracji zarobkowej rodziców*. W: M. Janukowicz (red.), *Smak emigracji. Dramaty dzieci*. Scriptum, Kraków 2009: 23–36.
- Kozak S., *Patologia eurosieroctwa w Polsce. Skutki migracji zarobkowej dla dzieci i ich rodzin*. Wydawnictwo Difin, Warszawa 2010.
- Kozdrowicz E., Walczak B., *Postawy wychowawcze rodziców-migrantów wobec dzieci*. „Pedagogika Społeczna” 2008a, 3: 163–181.
- Kozdrowicz E., Walczak B., *Szkoła wobec mobilności zawodowej rodziców i opiekunów. Niezbędny nauczyciela*. Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej, Warszawa 2008b.
- Kozerawska A., *Eurosieroty: co dziesiąty ojciec wyjechał*. „Gazeta Wyborcza”, 10.06.2008.
- Krasnodębska A., *Migracja zarobkowa a życie rodzinne kobiet z Opolszczyzny*. „Pedagogika Społeczna” 2008, 3: 61–80.
- Krok, D., *Migracja zarobkowa w aspekcie duszpasterskim*. W: D. Krok, P. Landwójtowicz, B. Balicka-Błagitka (red.), *Razem, ale osobno. Poradnik dla osób doświadczających problemów spowodowanych migracją zarobkową*. Diecezjalna Fundacja Ochrony Życia i Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej w Opolu, Opole 2011: 55–66.
- Miłkowska G., *Wychowawcze i społeczne skutki emigracji zarobkowej dla rozwoju dzieci (na przykładzie regionu częstochowskiego)*. W: M. Janukowicz (red.), *Smak emigracji. Dramaty dzieci*. Scriptum, Kraków 2009: 91–106.
- Mizera-Nowicka A., *Pomorze: Kuratorium Oświaty chce, aby szkoły policzyły „eurosieroty”*. „Dziennik Bałtycki”, 20.03.2013; <http://www.dziennikbaaltycki.pl/artykul/786868,pomorze-kuratorium-oswiaty-chce-aby-szkoly-policzyly-eurosieroty,id,t.html> (dostęp: 3.09.2014).
- Młyński J.M., Szewczyk W., *Rodzina wobec dylematów migracji zarobkowej. Badania i analizy*. Instytut Papieża Jana Pawła II, Warszawa 2012.
- Okólski Marek, *Najnowsze migracje z Polski – mity i fakty*. W: *Migracja zarobkowa z Polski do krajów Unii Europejskiej – wyzwania dla państwa. Materiały konferencji zorganizowanej przez Komisję Spraw Emigracji i Łączności z Polakami za Granicą pod patronatem Marszałka Senatu Bogdana Borusewicza*. Kancelaria Senatu RP, Warszawa 2006: 12–22.
- Piekut-Burzyńska S., *Długotrwałe wyjazdy rodziców w celach zarobkowych i ich konsekwencje w odniesieniu do dzieci*. „Rocznik Naukowy Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy Nauki o Edukacji” 2013, 6: 137–152.
- Pikuła N., *Emigracja zarobkowa rodziców przesłanką odchodzenia młodzieży do sekt*. W: M. Janukowicz (red.), *Smak emigracji. Dramaty dzieci*. Scriptum, Kraków 2009: 107–124.

- Radochoński M. *Osobowość antyspołeczna*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów 2000.
- Raport z wyników. *Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2012; [http://www.stat.gov.pl/gus/5840\\_13164\\_PLK\\_HTML.htm](http://www.stat.gov.pl/gus/5840_13164_PLK_HTML.htm) (dostęp: 22.05.2014).
- Raport. *Szkoła i opiekunowie wobec eurosieroctwa w województwie kujawsko-pomorskim*. Wydawnictwo Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy, Bydgoszcz 2010.
- Rodzice za granicą, *Marysia u babci*, 2012; <http://www.usc.pl/aktualnosci>; 298; Rodzice\_za\_granicą\_Marysia\_u\_babci (dostęp: 3.09.2014).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 kwietnia 2013 r. w sprawie zasad udzielania i organizacji pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach, Dz.U. 2013 poz. 532.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 31 sierpnia 2010 z późn. zmianami w sprawie organizacji kształcenia dzieci obywateli polskich czasowo przebywających za granicą, Dz.U. Nr 170, poz. 1143.
- Slany K., Solga B. i in., *Społeczne skutki poakcesyjnych migracji ludności Polski. Raport Komitetu Badań nad Migracjami PAN*, 2013; [http://www.kbnm.pan.pl/images/Raport\\_KBnM\\_PAN\\_Społeczne\\_skutki\\_poakcesyjnych\\_migracji\\_ludności\\_Polski.pdf](http://www.kbnm.pan.pl/images/Raport_KBnM_PAN_Społeczne_skutki_poakcesyjnych_migracji_ludności_Polski.pdf) (dostęp: 3.09.2014).
- Slany K., Ślusarczyk M., *Migracje zagraniczne Polaków w świetle NSP 2011. Trendy i charakterystyki socjo-demograficzne*, 2013; [http://www.euroemigranci.pl/dokumenty/pokonferencyjna/Slany\\_Slusarczyk.pdf](http://www.euroemigranci.pl/dokumenty/pokonferencyjna/Slany_Slusarczyk.pdf) (dostęp: 10.09.2014).
- Sołtysiak W., *Problem eurosieroctwa w najmłodszym pokoleniu polskiej emigracji*. W: M. Janukowicz (red.), *Smak emigracji. Dramaty dzieci*. Scriptum, Kraków 2009: 7–21.
- Szczygielska I., *Migracje zarobkowe kobiet i ich wpływ na funkcjonowanie rodzin*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2013.
- Ślusarczyk M., *Demograficzne i społeczne aspekty migracji Polaków na początku XXI wieku*. W: H. Grzymała-Moszczyńska, A. Kwiatkowska, J. Roszak (red.), *Drogi i rozdroża. Migracje Polaków po 1 maja 2004 roku. Analiza psychologiczno-socjologiczna*. Nomos, Kraków 2010: 15–32.
- Urbańska S., *Matka migrantka. Perspektywa transnarodowości w badaniu przemian ról rodzicielskich*. „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 2009, 1: 61–84.
- Ustawa o zawodzie lekarza i lekarza dentystry z dnia 5 grudnia 1996, Dz.U. z 2011 Nr 277 poz. 1634, art. 32, ust. 2, 3, 8, art. 34, ust. 3.
- Ustawa z dnia 7 września 1991 roku o systemie oświaty, Dz.U. z 2004 roku Nr 256, poz. 2572 z późn. zm.
- Walczak B., *Społeczne, edukacyjne i wychowawcze konsekwencje migracji rodziców i opiekunów prawnych uczniów szkół podstawowych, gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych*. Pedagogium Wyższa Szkoła Pedagogiki Resocjalizacyjnej w Warszawie, Warszawa 2010; [http://www.brpd.gov.pl/eurosieroctwo/raport\\_eurmigracje.pdf](http://www.brpd.gov.pl/eurosieroctwo/raport_eurmigracje.pdf) (dostęp: 18.10.2013).
- Walczak B., *Migracje rodzicielskie – skala zjawiska oraz jego wychowawcze i edukacyjne implikacje*. „Pedagogika Społeczna” 2008a, 3: 143–162.
- Walczak B., *Szkoła i uczeń wobec migracji poakcesyjnych. Wstępna diagnoza społecznych i pedagogicznych skutków „euromigracji” rodziców*. Biuro Rzecznika Praw Dziecka, Pedagogium Wyższa Szkoła Pedagogiki Resocjalizacyjnej w Warszawie, Warszawa 2008b; <http://www.brpd.gov.pl/eurosieroctwo/Pedagogium.pdf> (dostęp: 21.09.2013).

Założenia do projektu ustawy o zmianie ustaw – Kodeks cywilny, Kodeks postępowania cywilnego, Kodeks rodzinny i opiekuńczy, o wspieraniu rodziny i pieczy zastępczej oraz innych ustaw, Biuletyn Informacji Publicznej Rady Ministrów, projekt nr ZD79; <http://bip.kprm.gov.pl/kpr/form/r838,Zalozenia-do-projektu-ustawy-o-zmianie-ustaw-Kodeks-cywilny-Kodeks-postepowania-.html> (dostęp: 10.09.2014).

Zielińska A., *Pedagogiczno-prawne aspekty opieki nad dzieckiem w sytuacji wyjazdu rodziców do pracy za granicę*. „Pedagogika Społeczna” 2008, 3: 87–104.